Міністерство освіти і науки України
Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

з теми: **Українське національне відродження: методичні аспекти вивчення проблеми у закладах загальної середньої освіти**

Виконала: здобувачка вищої освіти
ОПП Середня освіта (Історія та правознавство)
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
предметної спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
галузі знань 01 Освіта / Педагогіка
заочної форми здобуття вищої освіти
групи IstP1-B22z
Каріна ГІЛЬОВСЬКА

Керівник: **Задорожнюк А. Б.**, кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України

Рецензент:_____
_____

Кам’янець-Подільський, 2026 р.

ЗМІСТ

ВСТУП С. 3

РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження С. 5

РОЗДІЛ 2. Національно-культурне відродження в Україні: періодизація С. 17
2.1. Академічний період та його специфіка С. 17
2.2. Культурницький період відродження С. 22
2.3. Політичний період та його характерні риси С. 29

РОЗДІЛ 3. Етапи Українського національного відродження в шкільних підручниках історії України С. 35
3.1. Особливості висвітлення теми та методичні рекомендації для її вивчення С. 35

ВИСНОВКИ С. 40

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ С. 43

ВСТУП

Актуальність дослідження. Українське національне відродження XIX ст. було процесом перетворення українського етносу на модерну націю через культурну та політичну боротьбу. Сучасна російсько-українська війна є фінальним, збройним етапом цього процесу, що остаточно консолідував українську націю, відокремив її від імперського впливу РФ та затвердив власну державність і культурну самобутність.

Сьогоднішня війна – це боротьба за завершення націотворення, розпочатого у XIX столітті, де збройні сили та волонтерський рух виконують роль, аналогічну просвітителям минулого, але вже на етапі захисту суверенної держави

Саме в цьому я вбачає **актуальність** вивчення теми українського національно-культурного відродження.

Об'єктом дослідження є культурно-політичні трансформації, що відбувалися на тернах українських земель наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Предметом дослідження є етапи національного відродження, їх періодизація та акценти вивчення цієї проблеми в закладах загальної середньої освіти.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі опрацювання історіографії дослідити етапи національного відродження кінця XVIII – початку XX ст., окреслити аспекти вивчення проблеми в закладах загальної середньої освіти.

Для досягнення поставленої мети автор ставить такі **завдання:**

– з'ясувати історіографію проблеми;

– дослідити періоди Українського національного відродження, охарактеризувати їх особливості і характерні риси;

– висвітлити акценти вивчення Українського національного відродження у закладах загальної середньої освіти.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XVIII – початок XX ст., нижньою межею є початок фольклорно-етнографічного етапу відродження, верхньою – політичний етап.

Територіальні рамки роботи стосуються теренів Наддніпрянської України.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці лекцій, уроків, спецкурсів у закладах вищої і загальної середньої освіти.

Структура роботи обумовлена логікою проблеми та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Початковий етап дослідження проблематики українського національного відродження припадає на кінець XIX – початок XX ст., коли були створені фундаментальні праці, що заклали підвалини наукового осмислення цієї тематики. Вагоме місце в історіографії українського національного руху посідають дослідження Дмитро Багалій. Підсумком його наукової діяльності стала праця «Історія Слобідської України», завершальний розділ якої присвячено аналізу процесів національного розвитку України у XIX – на початку XX ст. У зазначеній роботі автор характеризує як соціальний, так і національний рухи, розкриваючи їх через діяльність провідних діячів, громадських організацій і товариств, що впливали на суспільно-політичне життя українського народу [4, 5].

Важливу наукову цінність мають також праці видатного історика та етнографа Слобожанщини М. Сумцова. Особливе значення серед них має історико-етнографічний нарис, присвячений цьому регіону. Зазначене дослідження доповнює «Історію Слобідської України» Д. Багалія і містить додаткові відомості щодо розвитку національного руху на Слобожанщині до 1916 р. [133].

Попри значний внесок дослідників зазначеного періоду у вивчення українського суспільно-політичного руху, їхні праці не забезпечували всебічного та комплексного осмислення проблеми. Автори лише започаткували науковий аналіз сучасних їм подій, нерідко виступаючи безпосередніми учасниками національного руху.

Наступний етап вивчення проблематики охоплює період від 1920-х до кінця 1980-х рр. і розглядається як окремий етап розвитку україністики. Він представлений працями як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

У 1920-х рр. з’являються перші дослідження радянських істориків, у яких ще простежувалася спадкоємність дореволюційної історичної традиції. Науковці прагнули до максимально об’єктивного висвітлення подій та оцінки

їхнього значення. Серед таких праць варто відзначити дослідження Йосип Гермайзе [16] та Микола Слабченко [128]. Спираючись на широку джерельну базу, автори висвітлювали діяльність культурно-просвітницьких і політичних організацій, зокрема тих, що функціонували в Харкові.

Із середини 1930-х до кінця 1950-х рр. дослідницька діяльність українських істориків була зосереджена переважно на вивченні загальноросійських політичних партій та організацій, насамперед історії РСДРП(б). Праці цього періоду характеризувалися значною ідеологічною заангажованістю та тенденційністю оцінок.

Певні позитивні зміни в українській радянській історіографії відбулися наприкінці 1960-х – на початку 1980-х рр. Насамперед розширилася тематика досліджень. Значним кроком уперед у вивченні українського руху стали праці В. Фрадкіна та Віталія Сарбея, присвячені діяльності Наукового історико-філологічного товариства при Харківському університеті у 1877–1919 рр., а також дослідження окремих видатних громадських діячів – М. О. Максимейка, Д. І. Багалія, О. О. Потебні та Д. М. Пильчикова [106–108, 125, 126].

Більших результатів упродовж 1920–1980-х рр. у вивченні історії українського суспільно-політичного руху досягли зарубіжні україністи, діяльність яких не обмежувалася партійними настановами та ідеологічними догмами. Водночас недостатність доступної джерельної бази ускладнювала всебічне висвітлення цієї проблематики.

Перші спроби узагальнення складних і суперечливих процесів, що відбувалися в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., були здійснені після поразки визвольних змагань. Праці, написані у період від кінця 1940-х до кінця 1980-х рр., відзначалися вищим теоретичним рівнем порівняно з попередніми дослідженнями. Їхні автори прагнули визначити витоки українського національного відродження, з’ясувати регіональні особливості цього процесу та виявити спільні риси українського й європейських національних рухів. Особливої уваги заслуговують праці Івана Лисяк-

Рудницького, Омеляна Пріцака, Романа Шпорлюка та Богдана Кравченка [77, 78, 148].

Основними недоліками праць 1920–1980-х рр., як зарубіжних, так і вітчизняних, залишалися їхня фрагментарність та подекуди упереджений характер оцінок, що не завжди ґрунтувалися на належній джерельній основі.

Із кінця 1980-х — початку 1990-х рр., у зв'язку з утворенням незалежної Української держави, розпочинається якісно новий етап розвитку вітчизняної історіографії. Його характерними рисами стали формування єдиного наукового простору, активне залучення широкого кола джерел до наукового обігу, критичне переосмислення історіографічної спадщини та подолання ідеологічних стереотипів у трактуванні минулого.

Важливе значення для розвитку історичної науки мало перевидання фундаментальних узагальнюючих праць Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка та Наталії Полонської-Василенко [23, 31, 100].

У цей період з'являються комплексні дослідження загальнотеоретичного характеру, присвячені проблемам національно-визвольного руху в Україні та процесу формування української модерної нації. Серед найвагоміших праць слід виокремити дослідження Ярослава Грицака, Тараса Гунчака, Віталія Сарбея та Федора Турченка [21, 22, 104, 138].

Проблематика історії України XIX – початку XX ст. залишається актуальною і в сучасній історичній науці. Особливий інтерес викликають питання формування національної самосвідомості, становлення та консолідації української нації, активне дослідження яких в Україні розпочалося у 1990-х рр. Провідним дослідником цього напряму був Віталій Сарбей, який одним із перших у пострадянській Україні системно розпочав вивчення національного аспекту історії України XIX – початку XX ст. Значна частина його праць 1990-х рр. присвячена проблематиці українського національного відродження [104–117]. Підсумком багаторічної наукової

роботи дослідника стала монографія «Національне відродження України» [109].

За структурою та основними положеннями зазначена монографія значною мірою співвідноситься з підручником для 9 класу, вперше виданим у 1994 р. Порівняльний аналіз цих праць свідчить про зміну назв окремих розділів і підрозділів, уточнення структури, а також об’єднання чи вилучення деяких глав у монографії. Водночас основний зміст дослідження залишився практично незмінним. Особливий науковий інтерес становить вступ до монографії, у якому автор розкриває власне бачення поняття «національне відродження» України, аналізує його зміст, історіографію проблеми, а також визначає географічні та хронологічні межі цього явища.

Прагнучи переглянути й оновити марксистську концепцію української історії, а також знайти відповіді на дискусійні та недостатньо розроблені питання, В. Сарбей звертався до наукових концепцій провідних українських і діаспорних істориків, зокрема Михайла Грушевського, Дмитра Багалія, Дмитра Дорошенка, Івана Крип'якевича, Івана Лисяка-Рудницького, Зенона Когута, Омеляна Пріцака, Джона Решетара та Павла Магочія. У трактуванні В. Сарбея поняття «українське національне відродження» охоплює комплекс історичних процесів кінця XVIII – початку XX ст., пов’язаних із поширенням масової національної самосвідомості, активізацією українського національного руху та розвитком усіх сфер культурного життя українців [106, с. 357]. На думку дослідника, ці процеси засвідчували активне становлення й консолідацію української нації на етнічній основі [117, с. 30]. Зміст українського національного відродження XIX ст. В. Сарбей визначав через два взаємопов’язані процеси: соціотворчий – формування національно свідомої української інтелігенції, яка очолила національний рух, та націотворчий – трансформацію етномовної спільноти в самосвідому політичну й культурну націю [109, с. 22]. У цьому контексті історик спирався насамперед на ідеї Зенона Когута та Івана Лисяка-Рудницького, вважаючи їхні підходи найбільш змістовними для осмислення феномена українського

національного відродження. Водночас дослідник прагнув розширити зміст цього поняття, наголошуючи на необхідності врахування національно-етнічних, соціально-економічних, політичних і духовно-культурних чинників розвитку українського народу. Аналізуючи концепцію В. Сарбея, Ірина Колесник дійшла висновку, що дослідник використовував поняття «українське національне відродження» у двох значеннях: у широкому – як синонім українського історичного процесу XIX ст., і у вузькому – як національно-визвольний, громадсько-політичний та культурно-літературний рух [61, с. 15].

У висвітленні В. Сарбея українське національне відродження постає не як однолінійний процес, а як два паралельні й змістовно споріднені потоки, що розвивалися синхронно в межах певних хронологічних рамок, проте були територіально розмежовані. У цьому аспекті історик фактично поділяв концепцію Михайла Грушевського [106, с. 357]. Розглядаючи динаміку українського національного відродження в часовому та просторовому вимірах, В. Сарбей запропонував власну періодизацію цього процесу. Під час її розроблення він використав концептуальні підходи Івана Лисяка-Рудницького, Омеляна Пріцака та Джона Решетара. Уже 1992 р. у межах дослідження проблем формування української національної самосвідомості історик виокремив три етапи «загальноукраїнського національно-культурного відродження»: дворянсько-шляхетський (кінець XVIII ст. – середина 1840-х рр.), осередками якого стали Слобожанщина та Лівобережжя після ліквідації козацької автономії; різночинсько-народницький, пов’язаний із діяльністю Кирило-Мефодіївського братства та політизацією українського руху; а також загальнонародний етап (від 1890-х рр. до 1917 р.), що характеризувався завершенням формування української національної самосвідомості, при цьому провідним осередком руху стала Східна Галичина з центром у Львові [105, с. 11]. Надалі ця схема використовувалася В. Сарбеєм для аналізу українського національного відродження загалом. Дослідниця Олена Караульна зазначала, що визначальним критерієм

періодизації в концепції історика був політичний чинник, однак у праці, на яку вона посилається, такого твердження прямо не сформульовано [51, с. 104].

При цьому, В. Сарбей застосовував комплексний підхід, поєднуючи кілька критеріїв періодизації. Зокрема, у своїй схемі він інтегрував етапи загальноросійського визвольного руху із концепцією Івана Лисяка-Рудницького, який визначав основним критерієм належність українського «територіального патріотизму» до певного соціального стану: шляхти наприкінці XVIII ст. – у 1840-х рр., демократичної інтелігенції у 1840–1880-х рр. та модерної політично самосвідомої нації від 1890-х рр. до 1914–1918 рр. [105, с. 11].

Водночас В. Сарбей наголошував на близькості схеми до періодизації розвитку національної ідеї, запропонованої Михайлом Грушевським, який виокремлював «провансальський» етап до створення Кирило-Мефодіївського братства, період діяльності «братчиків» і соціалізації українського руху в 1840–1870-х рр., а також етап від 1880-х рр., коли український рух переніс національне питання у площину реальних суспільних відносин на всій етнічній території українців [105, с. 11].

На думку Ярослава Грицака, активне звернення до періодизації Михайла Грушевського у 1990-х рр. було зумовлене пошуком нової історіографічної парадигми. У пострадянській Україні національна парадигма поступово витіснила марксистську класову модель історії, а більшість українських істориків сприйняли концепцію української історії Михайла Грушевського як базову. За спостереженням Я. Грицака, саме вона становить основу модерного українського національного міфу, у межах якого національна історія постає як безперервний процес, а одна форма української державності після занепаду змінюється іншою внаслідок боротьби українського народу проти чужоземного панування [22, с. 48].

Аналізуючи періодизацію українського національного відродження, запропоновану В. Сарбеєм, І. Колесник зазначала, що вона зазнала певної

еволюції та існувала у кількох варіантах. Першим варіантом дослідниця вважала схему формування національної самосвідомості, оприлюднену В. Сарбеєм у 1992 р., без акцентування на територіальному аспекті процесу. Другим варіантом, на її думку, стала періодизація 1996 р., у якій історик доповнив попередню концепцію елементами регіонального підходу, характерного для праць О. Пріцака та Дж. Решетара [61, с. 17]. Однак обидві схеми фактично є тотожними, оскільки вже у варіанті 1992 р. В. Сарбей застосовував регіональний підхід, хоча й не посилався безпосередньо на зазначених дослідників.

Розробляючи проблематику українського національного відродження, В. Сарбей спирався на доробок широкого кола науковців, що сприяло поглибленню його концептуальних підходів. Зокрема, слідом за М. Грушевським він визначав Слобожанщину як «колиску» українського національного відродження, другий етап пов'язував із Наддніпрянщиною та Петербургом, а завершальний – із Галичиною [109, с. 24]. Аналізуючи історико-регіональний підхід О. Пріцака та Дж. Решетара, які виокремлювали п'ять стадій українського національного відродження, В. Сарбей оцінював його як загалом обґрунтований, хоча не погоджувався з виділенням Новгород-Сіверської та Женевської стадій. Водночас він загалом поділяв концепцію О. Пріцака щодо існування шести культурних зон українського національного відродження – Слобідської України, Гетьманщини, Новоросії, Правобережжя, Галичини й Буковини та Закарпаття, – однак наголошував на недостатньому врахуванні автором хронологічної динаміки процесу [106, с. 359].

Критично В. Сарбей оцінював і позицію П. Магочія, який надавав вирішального значення українським землям у складі Австрійської імперії у розвитку національного відродження [84, с. 99]. Таке трактування історик не поділяв [109, с. 24]. Натомість йому була близька концепція І. Лисяка-Рудницького щодо взаємодії Наддніпрянської та Галицької України у процесі формування української національної самосвідомості. Окремі праці цього

дослідника В. Сарбей вважав класичними з погляду методології вивчення українського відродження. Учений наголошував, що кожен регіон відігравав важливу роль у загальному процесі національного розвитку України.

Розглядаючи українське національне відродження як процес, що розгортався у часовому та просторовому вимірах, В. Сарбей приділяв особливу увагу його територіальному поширенню. Він зазначав, що до середини XIX ст. більшість українських земель утворювала компактну територіальну цілісність, сформовану переважно на основі великих історико-географічних регіонів – Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщини та Степу (Новоросії), які згодом дістали назву Наддніпрянщини. На думку історика, без цих територій українська народність і нація не могли існувати. Наддніпрянська Україна виступала об'єднавчим чинником у процесі становлення та консолідації української нації, оскільки саме її українське населення Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття сприймало як природний центр [117, с. 32].

В. Сарбей прагнув висвітлити роль різних регіонів у національному відродженні, присвятивши окремі праці значенню Києва [107, с. 57–66], Петербурга [111, с. 2], Харківського університету [108, с. 70–80] та Півдня України [112, с. 59–64] у цьому процесі.

Особливу увагу заслуговують окремі риси періодизації українського національного відродження у концепції В. Сарбея. Історик розглядав цей процес як висхідний розвиток. Якщо у першій половині XIX ст. інтерес до українського фольклору виявляли переважно окремі представники інтелігенції, то у другій половині століття широкі кола прогресивної громадськості активно вивчали й популяризували усну народну творчість та звичаї українського народу, а на початку XX ст. ці процеси набули масового характеру [114, с. 7]. У цьому підході простежується трансформація схеми М. Гроха, який виділяв три етапи національного розвитку: академічний – формування концепту «нації» вузьким колом інтелектуалів; культурницький – поширення національної свідомості серед ширших суспільних груп;

політичний – виникнення масових національних рухів і політичних партій [39, с. 164].

На початковій стадії, за В. Сарбеєм, національна самосвідомість була властива лише окремим індивідам, а її прояви знаходили відображення у літературній творчості, історичних працях та інших формах інтелектуальної діяльності. Згодом ці ідеї трансформувалися в об'єктивовану форму суспільної свідомості мас [105, с. 4]. Подібну модель Г. Касьянов характеризував як однобічний процес поширення самосвідомості від інтелігенції до широких верств населення. Такий підхід був притаманний і іншим українським історикам, зокрема М. Грушевському та Д. Дорошенку [50, с. 299]. У концепції В. Сарбея рушійною силою українського національного відродження виступала національно свідома інтелігенція, тоді як народні маси забезпечували тяглість процесу націотворення [109, с. 26].

Верхньою хронологічною межею українського національного відродження В. Сарбей визначав 1917 р., тобто початок Української національно-демократичної революції, яку трактував як логічне завершення та апогей попереднього розвитку українського відродження [109, с. 21]. Таке розуміння стало підставою для критики концепції історика з боку окремих дослідників, які вбачали у ній телеологічне трактування революційних процесів [61, с. 18]. Крім того, у працях В. Сарбея простежується телеологічний підхід до проблеми державності. Зокрема, національна ідея інтерпретувалася ним як засіб консолідації українського суспільства задля досягнення кінцевої мети – державної незалежності [61, с. 22]. Це виявлялося також у його ставленні до державницьких традицій України та до Акта Злуки 22 січня 1919 р.

На думку низки дослідників, у працях В. Сарбея найвиразніше репрезентовано концепцію переніалізму. Зокрема, В. Кравченко розглядав його доробок як спробу поєднати народницьку традицію української історіографії першої третини XX ст. із концептуальними напрацюваннями І. Лисяка-Рудницького. Учений зазначав, що в основі інтерпретації історії

України кінця XVIII – початку XX ст. лежить класична парадигма «уярмленої та відродженої нації», складовими якої є переніалістське трактування української нації, колоніальна концепція українсько-російських взаємин та розуміння національного відродження як телеологічного процесу, спрямованого на відновлення державності. Водночас доба перебування України у складі Російської імперії оцінювалася В. Сарбеєм у дусі М. Драгоманова та М. Грушевського – як «пропащий час» [68, с. 132].

Сучасні дослідники наголошують, що історична концепція, запропонована Михайло Грушевський, зумовлює трактування історичного процесу крізь призму лінійного та закономірного розвитку української нації на шляху до здобуття державності. Водночас такий підхід значною мірою спрощує історичну реальність, залишаючи поза увагою низку важливих явищ і процесів, які формують сутність національної історії. Сергій Світленко, аналізуючи сучасний стан інтелектуального життя українського суспільства, підкреслює необхідність формування нової історичної свідомості, вільної від імперських і радянських стереотипів та міфологем, позбавленої комплексів меншовартості, провінційності й яничарства. Науковець акцентує на потребі багатовимірного осмислення української історії як історії модерної нації та водночас складової світової цивілізації [119, с. 448].

Модерністський підхід до проблеми національного відродження, на відміну від примордіалістської концепції, що ґрунтується на уявленнях про прадавнє походження та «природність» сучасних націй, спирається на здобутки західного українознавства останньої чверті XX ст. У межах цього підходу поняття національного відродження було переосмислене завдяки конструктивістському розумінню нації та запереченню її монолітного й цілісного характеру [39, с. 85]. Представниками модерністської інтерпретації є Роман Шпорлюк, Пол Роберт Магочій, Зенон Когут, Григорій Грабович, Ярослав Грицак та Георгій Касьянов. У своїх працях вони заперечують телеологічний підхід до трактування українського історичного розвитку імперської доби, наголошуючи, що формування модерної української нації та

державності було лише одним із можливих сценаріїв розвитку, а не наперед визначеним результатом історичного процесу [68, с. 133–134].

В. Сарбей був одним із перших істориків пострадянської України, які у 1990-х роках розпочали ґрунтовне дослідження національного аспекту історії України XIX – початку XX ст. Учений запропонував власне бачення процесу українського національного відродження, поєднавши напрацювання радянської та зарубіжної історіографії, що стало важливим етапом у розвитку вітчизняних досліджень цієї проблематики.

Серед основних історіографічних інтерпретацій феномену національно-культурного відродження доцільно виокремити чотири напрями: народницький, державницький, марксистський та діаспорний. Народницький напрям, представлений Михайло Грушевський, пов’язував мету відродження з розвитком народу; державницький, репрезентований В’ячеслав Липинський та Борис Крупницький, — із формуванням державності; марксистський напрям, представниками якого були Анатолій Катренко та Сергій Світленко, акцентував увагу на економічних чинниках та зводив національне відродження переважно до революційних процесів; натомість діаспорний напрям, представлений Іван Лисяк-Рудницький, Омелян Пріцак та Роман Шпорлюк, розглядав український національний рух у контексті загальноєвропейських процесів націє- та державотворення [96, с. 11].

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані матеріали, представлені переважно мемуарною літературою та спогадами [5, 32, 103, 146, 148].

Період українського національного відродження докладно висвітлено у підручниках з Історії України для 9 класу. В підручнику «Історія України, авторства Гісем О. В., Мартинюк О. О., видання 2022, Українське національне відродження розглядається в розділі 1. «Довге XIX ст.» в історії України, де подано періодизацію і акценти вивчення [16, с. 5-6]. В підручнику за авторством Г. М. Хлібовської та ін. (2025 р.) в § 4 "Початок українського національного відродження" українське відродження

пов’язується із традицією і тяглістю козацького патріотизму, який народив автономістську ідею, сформовану В. Капністом [147, с. 27-29]. Підручник О. К. Струкевич (2017 р.) в Розділ 2. "Віхи національного відродження..." детально описує етапи відродження [125, с. 18-19]. В підручнику Історія України, Власова В. С. (2022 р.) в § 6. Початок українського національного відродження, проаналізовано роль «Енеїди» І. Котляревського як початок нової літератури [13, с. 27-29]. В «Історії України», Турченко Ф.Г., Мороко В.М. (2017 р.) розділ про початок відродження аналізує роль козацької старшини та зміни у свідомості на межі XVIII-XIX ст. [138, с. 16-18]. Отже, період УНВ в шкільних підручниках історії України для 9 класу пов’язується із ідеєю відродження історії, мови та фольклору.

Отже, критичний аналіз і наукова оцінка зазначених джерел та історіографічних праць дають змогу розкрити ключові аспекти досліджуваної теми, поглибити розуміння процесів українського національного відродження та сформулювати обґрунтовані висновки.

РОЗДІЛ 2. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ: ПЕРІОДИЗАЦІЯ

2.1. Академічний період та його специфіка

Чеський історик і політолог, професор Празького університету М. Грох виокремлює в історії кожного національного руху три базові етапи: академічний, культурний і політичний [109, с. 7]. На першій, академічній стадії національного відродження певна етнічно-національна спільнота стає об'єктом наукового інтересу з боку етнографів, мовознавців, фольклористів та істориків. У цей період відбувається систематичне накопичення знань про матеріальну й духовну культуру народу: збираються та публікуються народні пісні, легенди й прислів'я, досліджуються релігійні уявлення, звичаї та обряди, формуються перші словники, здійснюються історичні студії. Водночас така діяльність переважно ведеться мовою іншого, домінуючого народу.

Другий етап національного відродження – культурна фаза – характеризується тим, що мова, яка раніше виступала об'єктом наукового дослідження, набуває статусу літературної. Саме нею починає творитися національна література, здійснюються переклади з інших мов. Поступово народна мова впроваджується як обов'язковий елемент шкільної освіти, а згодом – і вищих навчальних закладів. Вона починає використовуватися в науковій сфері, політичному житті, громадській комунікації та повсякденному вжитку.

У межах цього етапу відбувається формування національної свідомості та усвідомлення етнічною спільнотою своєї окремішності. Важливу роль у цьому процесі відіграє інтелігенція, яка через освіту, літературу та пресу транслює національні ідеї в широкі верстви населення. Цей період можна розглядати як стадію патріотичного піднесення, коли до національного руху долучаються значні маси населення.

Третій, політичний етап національного відродження, пов'язаний із формуванням організованих політичних партій і рухів, що очолюють національно-визвольну боротьбу. Нація, вже консолідована спільною мовою та культурою, висуває політичні вимоги: спочатку щодо самоврядування та автономії, а згодом – щодо повного політичного самовизначення і створення суверенної держави.

Американський науковець українського походження Р. Шпорлюк адаптував концепцію М. Гроха до аналізу українського національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. Він запропонував власну періодизацію, виділивши наукову, культурну та політичну фази розвитку. Дослідник зазначає, що в підросійській Україні культурна фаза розпочалася після 1905 р. і тривала навіть після 1917 р., тоді як політична фаза активізувалася в умовах революційних подій 1917–1920 рр. Водночас український національний рух зазнав поразки, що було зумовлено як внутрішніми суперечностями, так і зовнішнім тиском, що призвело до ліквідації Української Народної Республіки на Наддніпрянщині та ЗУНР у Західній Україні [150, с. 23].

У вітчизняній історіографії поширеною є позиція, згідно з якою початок українського національного відродження пов'язується з появою «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.), яка стала першим твором, що ввів українську народну мову в літературний обіг. Продовжувачами цієї традиції були Г. Квітка-Основ'яненко та представники Харківського літературного гуртка. Важливу роль у цьому процесі відігравав Харківський університет, який став осередком формування української наукової та культурної еліти.

У Галичині початок національно-культурного відродження пов'язують із діяльністю М. Шашкевича та членів гуртка «Руська трійця», які видали альманах «Русалка Дністровая». Ця подія стала важливим етапом становлення західноукраїнського літературного руху, що згодом переріс у ширший національний ренесанс.

Водночас сучасні дослідники вважають, що процес українського національно-культурного відродження у Східній Україні розпочався раніше – у останній чверті XVIII ст., тобто ще до появи «Енеїди» І. Котляревського. На думку Д. Дорошенка, його витоки слід шукати у збереженні історичної традиції та пробудженні української народності, насамперед на теренах Гетьманщини та Слобідської України, де формувалися передумови відродження культури, зокрема літератури та усної народної творчості.

Оригінальну концепцію періодизації українського національного відродження запропонував І. Лисяк-Рудницький, який виокремив три етапи: шляхетський (1780–1840 рр.), народницький (1846–1880 рр.) та модерністський (1890–1914 рр.). Загалом цей процес охоплює понад 130 років – від занепаду козацької державності до початку Першої світової війни [79, с. 56].

На першому, шляхетському етапі провідну роль відігравало українське дворянство козацького походження на Лівобережжі та польсько-українська шляхта на Правобережжі. Попри поступову інтеграцію в російське та польське дворянське середовище, у цій соціальній групі зберігалися елементи історичної пам’яті, територіального патріотизму та автономістичних прагнень. Найвиразнішим ідейним відображенням цього періоду стала «Історія Русів», яку О. Оглоблін характеризував як символічний текст української політичної традиції. Провідним гаслом цього етапу було звернення до козацького минулого як джерела легітимації національної ідентичності.

Таким чином, витоки українського національно-культурного відродження простежуються в останній чверті XVIII ст. у середовищі українського дворянства, сформованого з колишньої козацької старшини. Незважаючи на політику централізації та русифікації з боку російської імперської влади, представники цього середовища висували вимоги відновлення елементів гетьманського устрою, збереження козацьких традицій та захисту станових інтересів. Як зазначає Д. Дорошенко, саме на

основі поєднання станових інтересів і історичної пам'яті поступово формується інтелектуальний рух, що сприяв становленню української національної ідеї.

У цей період в середовищі освіченого українського дворянства активізувався інтерес до історичного минулого народу, його побуту, звичаїв, обрядів та мистецьких досягнень. На Лівобережній Україні з ініціативи козацької старшини сформувався широкий рух, спрямований на вивчення історії козацької доби. Розпочалося систематичне збирання історичних джерел — літописів, хронік, грамот та інших державних документів, а також їх осмислення крізь призму національної свідомості. У результаті поступово формувалася українська національна ідея.

Серед діячів, які активно долучилися до збирання та опрацювання історичної спадщини, вирізнялися О. Безбородько, В. Рубан, М. Туманський, О. Мартос та інші. На основі зібраних матеріалів з'явилися узагальнювальні праці з історії України, зокрема «Історія Малої Росії» (ч. 1, 1822) Д. Бантиша-Каменського. Ф. Туманський здійснював збирання й публікацію документів з історії козацтва, а також видав «Літопис» Г. Граб'янки. Йому ж приписується авторство праці «Землеопис Малої Росії», у якій уперше подано стислий географічний опис гетьманської України.

На думку історика Івана Крип'якевича, українська національна ідея в останні десятиліття XVIII ст. почала формуватися саме через історичні дослідження минулого народу та козацтва. Це засвідчують праці О. Рігельмана «Літописна оповідь про Малу Росію, її народ і козаках взагалі», В. Рубана «Короткий літопис Малої Росії з 1506 до 1770 р.» (1777), а також О. Безбородька «Короткий опис Малоросії з 1734 до 1776 р.». А. Чепа уклав «Збірку джерел до історії України», а Я. Маркович опублікував «Записки про Малоросію, її жителів та виробництва» (1798), які фактично стали своєрідною енциклопедією природних, історичних і культурних особливостей українського народу. Особливо виразно національна ідея

проявлялася у працях, де розглядалися привілеї, права та звичаї різних станів суспільства.

У першій чверті XIX ст., на тлі посилення ідей національного відродження серед української інтелігенції, було опубліковано анонімний історичний твір «Історія Русів» (1846). Його видавець Й. Бодянський приписував авторство білоруському архієпископу Г. Кониському, однак ця версія викликала заперечення з боку М. Максимовича, О. Лазаревського, М. Майкова та інших дослідників. Серед гіпотез щодо авторства фігурували імена О. Безбородька, а також представників родини Полетик. Найбільш імовірно, що твір виник у середовищі Новгород-Сіверського патріотичного гуртка 80–90-х років XVIII ст., який був тісно пов'язаний з О. Безбородьком.

«Історія Русів» є одним із найзначніших творів української національно-політичної думки кінця XVIII – початку XIX ст. Вона відіграла важливу роль у формуванні національної свідомості українців, подаючи в художньо-історичній формі огляд розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. Значну увагу приділено козацтву, Хмельниччині та історії Гетьманщини. Концептуально твір продовжує традиції козацьких літописів і фактично постає як одна з перших спроб політичної історії України, у якій домінують ідеї автономізму, республіканізму та спротиву національному поневоленню. Обґрунтовуючи право українського народу на свободу і державність, автор спирається на концепцію природного права, стверджуючи універсальність прагнення народів до захисту власної свободи, життя і власності.

Паралельно з розвитком історичних студій зростала увага освічених верств до етнографії, побуту та культурних традицій народу. Важливим чинником становлення національного відродження наприкінці XVIII ст. стало заснування Харківського університету, створеного за приватною ініціативою та за підтримки місцевої громадськості. Значну роль у його заснуванні відіграв Василь Каразін (1773–1842), якого вважають одним із ключових організаторів освітнього руху. Його діяльність ставлять поруч із

постатями Г. Сковороди, В. Капніста, Г. Полетики, І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка.

Отже, наведені процеси свідчать, що ідеї українського національного відродження наприкінці XVIII – на початку XIX ст. поступово проникали в усі сфери духовного життя суспільства.

2.2. Культурницький період відродження

Народницький етап національно-культурного відродження (1840–1880-ті роки) є важливою віхою в історії українського націєтворення. У цей період у середовищі прогресивної демократично налаштованої інтелігенції формується концепція України як «етнічної нації». Основними характерними рисами цього етапу були: 1) перехід провідної ролі в національному русі до нової інтелігенції; 2) формування ключових осередків українського відродження в Харківському та Київському університетах, а також у діяльності Кирило-Мефодіївського братства; 3) визначальна роль Тараса Шевченка в процесі культурного та національного пробудження українського народу [43, с. 89].

Народницька доба українського відродження мала виняткове значення для подальшого розвитку національної культури. Її умовно поділяють на два етапи: романтичний, пов'язаний із діяльністю Кирило-Мефодіївського братства (1850-ті роки), та позитивістський, представлений культурно-просвітницькою діяльністю «Старої громади» (1860–1880-ті роки) [60, с. 48].

На противагу попередньому дворянському етапу, для якого було характерне звернення до козацького минулого, народницький період висунув інше ідейне гасло – орієнтацію на народ як основу національного розвитку. У цей час у провідних колах української інтелігенції домінує народницька ідеологія, що значною мірою впливала на формування українського культурного менталітету. Саме народництво сприяло усвідомленню мовної та етнічної єдності українських земель, що стало передумовою подальшої культурної, а згодом і політичної консолідації українства.

Попри утиски та цензурні обмеження з боку російського самодержавства, цей етап характеризувався певними досягненнями. Зокрема, у 1873 році в Києві було засновано Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, що створило умови для системних наукових досліджень у галузі української мови, історії, етнографії та фольклору. Водночас активізувалися контакти з Галичиною та російськими опозиційними колами, що сприяло формуванню ширшого антисамодержавного руху.

У 1830–1850-х рр. у багатьох країнах Європи (Франція, Німеччина, Швейцарія, Польща, Австро-Угорщина) спостерігалося посилення революційних настроїв. У цей період зростає інтерес інтелігенції до історії власних народів, активно розвиваються етнографічні дослідження та фольклористика. Значний вплив на інтелектуальний розвиток мали філософські ідеї Г. В. Ф. Гегеля, Й. Гердера та Ф. Шеллінга. Зокрема, концепції Й. Гердера та інших представників романтизму сприяли формуванню теоретичних основ національного самопізнання й самовизначення, а також поширенню ідей національного визволення та державотворення [58, с. 184].

Революційні події в Європі знайшли відгук і в українських землях. Після придушення польського повстання 1830–1831 років та поширення на Правобережжі українського національно-культурного руху, центр українського романтизму та визвольних антикріпосницьких ідей поступово перемістився до Києва.

Важливим осередком інтелектуального життя став Київський університет, відкритий у 1834 році, навколо якого згуртувалася група молодих учених і митців романтичного спрямування. Вони виявляли інтерес не лише до історії та народознавства, а й до перспектив розвитку української нації. Серед них особливе місце посідали Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Микола Гулак і Пантелеймон Маркович. У грудні 1845 року за ініціативи М. Гулака та М. Костомарова було створено

Кирило-Мефодіївське братство – таємну політичну організацію, що об’єднувала близько 12 активних членів і значну кількість симпатиків. У квітні 1846 року до нього приєднався Тарас Шевченко. Протягом свого короткого існування товариство проводило філософські та політичні дискусії, результати яких були узагальнені у «Книзі буття українського народу» («Закон Божий») – програмному документі братства. Цей твір, написаний у дусі романтизму та християнського ідеалізму, містив ідеї соціальної справедливості, рівності, свободи та братерства [43, с. 56].

Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства ґрунтувалася на концепції українсько-слов’янського відродження. Її прихильники вважали, що слов’янські народи мають право на самостійний культурний розвиток і можуть об’єднатися у федерацію демократичного типу, подібну до Сполучених Штатів Америки, зі столицею в Києві. Україна в цій системі розглядалася як один із ключових народів федерації, що водночас перебував у найскладнішому становищі серед слов’янських спільнот [136, с. 125].

Програмні засади братства передбачали реформування суспільних відносин на основі християнських цінностей, ліквідацію кріпацтва, розвиток освіти та здобуття Україною політичної автономії в межах слов’янської конфедерації. Однак через короткий період існування організації ці цілі не були реалізовані. У 1847 році братство було ліквідоване царською владою, а його членів заарештовано.

Водночас діяльність Кирило-Мефодіївського братства відіграла значну роль у формуванні української національної ідеї та поширенні ідей націоналізму. Воно стало першою спробою переходу української інтелігенції від культурницького до політичного етапу національного розвитку. Після його розгрому центр українського культурного руху тимчасово перемістився до Санкт-Петербурга, де діяли колишні члени братства. Тут було організовано українську друкарню, що сприяло виданню творів провідних українських письменників, зокрема І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, Т. Шевченка, П. Куліша та Марка Вовчка. У 1861–1862 роках

у Петербурзі виходив український щомісячний журнал «Основа», який став важливим центром культурно-національного життя того часу [139, с. 76].

У середовищі народних мас першими ініціаторами формування національної самосвідомості виступили студенти Київського університету. Наприкінці 1850-х років вони створили таємний гурток «хлопоманів», до якого входили В. Антонович, П. Житецький, П. Чубинський, Б. Познанський, Т. Рильський, А. Свидницький та інші діячі. Його учасники прагнули зближення із селянством з метою захисту його соціальних інтересів та формування свідомих патріотичних почуттів, спрямованих на утвердження ідеї незалежності українського народу. Ідейним лідером «хлопоманів» став В. Антонович (1834–1908), випускник історико-філологічного факультету Київського університету, згодом його професор. Кінцеву мету своєї діяльності вони вбачали у ліквідації царизму та кріпосництва і встановленні демократичної республіки, що забезпечувала б рівноправне співіснування українців, росіян, білорусів і поляків. Реалізацію цих ідей вони пов’язували насамперед із поширенням освіти серед селянства та піднесенням його національної й суспільно-політичної свідомості.

Наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років в Україні формується народницька ідеологія, яка поширюється серед освіченої молоді. Її прихильники виходили з переконання, що саме селянство зберегло в найбільш «автентичному» вигляді християнську мораль і національну культуру. Відповідно, інші соціальні верстви, насамперед асимільовані або відірвані від національного ґрунту, мали звернутися до українського народу, вивчати його історію та духовну спадщину, а також сприяти його освітньому й суспільному розвитку. Під впливом цих ідей молода українська різночинна інтелігенція створює громадські організації – «громади», головним завданням яких стало просвітництво. Перша з них виникла в Києві під керівництвом В. Антоновича. До її складу входили М. Зібер, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Чубинський, М. Старицький, Т. Рильський, Ф. Вовк,

І. Касіяненко, М. Лисенко, О. Кониський та інші. Перший публічний виступ Київської громади відбувся у 1862 році, коли на сторінках журналу «Современная летопись» було опубліковано її заяву на захист «українців молодого покоління» [91, с. 203].

За прикладом Києва аналогічні організації виникли у 1860-х роках у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших містах. Усіх членів громад об'єднувала спільна українська національна ідея, що ґрунтувалася на демократичних засадах: переконанні у праві українського народу на самовизначення, повазі до його культури, історії та духовної спадщини, а також усвідомленні її значення у світовому культурному контексті.

Діяльність громад була зосереджена переважно на освітніх ініціативах: створенні мережі недільних шкіл з українською мовою навчання, виданні підручників, збиранні та публікації зразків усної народної творчості. Вони також проводили українознавчі дослідження, популяризували історію та етнографію України, укладали словники та інші наукові матеріали.

Зростання культурно-освітньої активності громад викликало занепокоєння царського уряду Російської імперії, оскільки розвиток українськомовної освіти та друку розглядався як загроза імперській єдності. Влада остерігалася не лише мовного відокремлення, а й поширення демократичних ідей, які пропагували громадівці. У 1862 році було закрито недільні школи, а в 1863 році видано Валуєвський циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який суттєво обмежував друк українською мовою, зокрема науково-популярної та релігійної літератури. Це спричинило репресії проти громадівських організацій, частина яких була ліквідована або змушена припинити діяльність.

У 1870-х роках громадівський рух в Україні відновився, що супроводжувалося новим піднесенням національно-визвольних процесів. Його учасники активно займалися науковими дослідженнями у галузях економіки, історії, географії та фольклору, публікуючи фундаментальні праці з українознавства.

Провідну роль у цьому етапі відігравали представники радикально налаштованої демократичної інтелігенції — С. Подолинський, О. Терлецький, М. Зібер, М. Павлик, І. Франко, М. Драгоманов. У своїх пошуках соціальної та національної справедливості вони зверталися до західноєвропейської соціально-філософської думки, аналізували народні традиції та фольклор, а також розробляли власні соціально-політичні концепції. Як зазначав С. Подолинський, значна частина українофілів-громадівців поділяла ідеї соціальної демократії та виступала за радикальні суспільні перетворення [99, с. 116].

Важливу роль у формуванні національної свідомості відігравала наукова діяльність, зокрема публікації з історії, етнографії, мовознавства та фольклористики. Серед визначних праць цього періоду — «История Малороссии» М. Маркевича, дослідження М. Костомарова («Богдан Хмельницький», «Руина», «Мазепа и мазеповцы»), а також праці П. Куліша («Записки о Южной Руси», «Історія України від найдавніших часів»). Значний внесок у розвиток історичної науки зробив В. Антонович, який очолював Історичне товариство Нестора-літописця та був автором численних праць з історії, археології й етнографії [131, с. 16].

У 1873 році з ініціативи П. Чубинського в Києві було створено Південно-Західний відділ Російського географічного товариства — першу легальну інституцію українознавчого спрямування. Навколо нього об’єдналася провідна інтелігенція, зокрема М. Драгоманов, О. Кістяковський, М. Лисенко та інші, які розгорнули масштабну наукову діяльність. Результатом їхніх досліджень стала семитомна праця «Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край», видана під редакцією П. Чубинського, що й нині має значну наукову цінність як джерело з історії побуту та духовної культури українців.

Окремо слід відзначити, що П. Чубинський є автором вірша «Ще не вмерла Україна», вперше опублікованого у 1863 році. У поєднанні з музикою М. Вербицького цей твір згодом набув статусу національного гімну України,

офіційно затвердженого після проголошення Української Народної Республіки у 1917 році.

Текст українського національного гімну відзначається глибоким осмисленням ідей національного відродження та визвольної боротьби українського народу за «святеє діло» – утвердження власної державності й свободи. У ньому також простежується апеляція до героїчного козацького минулого України як важливого джерела історичної пам'яті та національної ідентичності. Патріотичний зміст твору викликав занепокоєння правлячих кіл Російської та Австро-Угорської імперій, унаслідок чого він був заборонений до друку та виконання. Водночас така заборона лише сприяла зростанню його популярності серед широких верств населення. З часом твір набув значення одного з ключових чинників формування та консолідації національної свідомості українців.

Подібну функцію виконували й музичні інтерпретації поетичних творів Т. Шевченка («Заповіт»), І. Франка («Не пора») та О. Духновича («Я русин был, есть и буду»), які були покладені на музику українськими композиторами Миколою Лисенком, Миколою Аркасом і Денисом Січинським. Патріотичні мотиви в цих творах органічно поєднувалися з гуманістичними ідеями. Особливе місце посідає духовний гімн М. Лисенка «Молитва за Україну» («Боже великий, єдиний, нам Україну храни»), який утверджував ідеали свободи, національної єдності та любові до Батьківщини [49, с. 95].

Ідея національного відродження, започаткована діячами української культури наприкінці XVIII – на початку XIX ст. та розвинена в творчості харківських і київських романтиків, отримала своє найповніше художнє втілення у творчості Тараса Шевченка. Видатний поет, художник і мислитель здійснив глибокий вплив на духовний розвиток українського суспільства, реалістично відобразивши життя народу, його історичний досвід, прагнення та сподівання. Поява «Кобзаря» (1840), поеми «Гайдамаки» (1841) та збірки

«Три літа» (1843–1845) засвідчила становлення Шевченка як центральної постаті українського літературного процесу [49, с. 92].

Національна ідея посідала провідне місце у світогляді Т. Шевченка. Шляхи її реалізації поет пов'язував із народною революцією та утвердженням соборної української держави. Водночас у ширшому слов'янському контексті він розглядав можливість федеративного об'єднання слов'янських народів на демократичних засадах як одну з форм політичного устрою, що могла б сприяти розвитку української державності. Його ідеалом було об'єднання народів на основі рівності, антикріпосницьких та антимонархічних принципів.

Під впливом творчості Т. Шевченка формувалася літературна традиція цілого покоління українських письменників і поетів, у творчості яких домінували ідеї гуманізму, демократизму та народності. У поезії плідно працювали Л. Глібов, А. Свидницький, С. Руданський, П. Чубинський, П. Куліш та інші. У прозі демократичний напрям репрезентували Марко Вовчок, Панас Мирний, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Леся Українка та інші. Їхня творчість справила значний вплив на формування національної свідомості та патріотичних почуттів українського суспільства [49, с. 126].

Таким чином, на народницькому етапі національно-культурного відродження провідною рушійною силою виступала демократично орієнтована українська інтелігенція, серед якої центральне місце посідає постать Т. Шевченка. Його творчість стала концентрованим виразом національної ідеї, пройнятої глибокою любов'ю до України та її народу.

2.3. Політичний період та його характерні риси

Політичний період національно-культурного відродження в Україні охоплює 1890–1914 роки. Цей 25-річний етап в історії української духовної культури характеризується суттєвими здобутками у процесі формування модерної української національної свідомості та утвердження

самостійницьких прагнень. Він започаткував нову епоху в розвитку українського суспільства — добу національно-визвольної боротьби за створення незалежної Української держави.

На думку І. Лисяка-Рудницького, цей період є «найщасливішим» у новітній історії України, оскільки він позначений безперервним і всебічним піднесенням національного життя напередодні революційних подій 1917–1918 років [78, с.213].

Характерними рисами політичного етапу національно-культурного відродження були формування політичних партій у Західній та Східній Україні, які стали провідними інституціями національного руху та у своїх програмах декларували ідею створення незалежної Української держави; поширення національно-визвольних ідей серед широких верств населення, що сприяло формуванню нового типу українського інтелігента — свідомого патріота, орієнтованого на служіння національним інтересам; поява визначних політичних і культурних діячів, серед яких І. Франко, М. Грушевський, Ю. Бачинський, М. Міхновський та інші, чия наукова та громадсько-політична діяльність була нерозривно пов’язана з українською національною ідеєю; а також інтенсивний розвиток науки, літератури, драматургії, періодичної преси й публіцистики в Західній Україні та активізація театрального руху на Наддніпрянщині, який відігравав важливу роль у формуванні національної свідомості та вираженні суспільних настроїв українського народу [68, с.32].

Наприкінці 1880-х років під впливом ідей М. Драгоманова було закладено організаційні основи Українсько-руської радикальної партії, яку в 1890 році очолили І. Франко та М. Павлик. Її кінцевою політичною метою проголошувалося здобуття незалежності України. Партія приділяла значну увагу захисту прав українського населення, зокрема у сфері освіти, виступаючи за відкриття українських шкіл і гімназій у Галичині, однак ці вимоги не були повною мірою реалізовані. Водночас важливим досягненням стало відкриття у 1894 році у Львівському університеті кафедри історії

Східної Європи, яку очолив М. Грушевський, що започаткувало систематичне викладання історії України.

У 1890-х роках активізувалися процеси національно-культурного відродження, що супроводжувалися появою нових інтелектуальних і наукових сил. У цей період виникла Національно-демократична партія, яка відіграла важливу роль у політичному житті, проголосивши мету консолідації українського народу в єдиний національний організм [126, с.28]. На Східній Україні також посилилася політична активність, що виявилося у створенні перших організацій, які висували вимогу політичної самостійності України. У 1900 році харківський адвокат Микола Міхновський опублікував працю «Самостійна Україна», в якій було чітко сформульовано ідею державної незалежності України від Російської імперії. Будучи студентом Київського університету, він ініціював створення таємного товариства «Братство тарасівців», що мало об'єднати його однодумців і яке очолив студент І. Липа. Програмні засади цієї організації, сформульовані М. Міхновським у 1893 році та опубліковані у львівській газеті «Правда», містили вимогу відновлення національної державної самостійності України та підпорядкування цій меті діяльності кожного українського патріота [90, с. 12].

У 1897 р. на основі «Братства тарасівців» у Харкові постала «Українська студентська громада». Визначний вплив на її діяльність справляв М. Міхновський. Ідейні засади та програмні орієнтири новоутвореної організації значною мірою були співзвучні з ідеологією «Братства тарасівців». Згодом ця студентська структура, очолювана Д. Антоновичем, трансформувалася в Революційну українську партію (РУП), засновану у 1900 р. Для неї М. Міхновський підготував програмову працю «Самостійна Україна», вперше опубліковану того ж року у Львові. У ній автор закликав до національного визволення та утвердження незалежної української держави, формулюючи гасло: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Водночас М. Міхновський

обґрунтовував необхідність державної самостійності України, спираючись на аргументи міжнародного права, а також політичні й культурні чинники. Його концепція вирізнялася послідовністю, логічністю та переконливістю аргументації. Дослідник доходив висновку, що державна незалежність є визначальною умовою існування нації, а також проголошував її національним ідеалом у системі міжнаціональних відносин [90, с.23].

Ідеї М. Міхновського знайшли підтримку серед частини прогресивно налаштованої української інтелігенції, а кількість його прихильників поступово зростала. Водночас у тогочасному українському суспільстві дедалі більшого поширення набували соціалістичні ідеї, унаслідок чого вимоги політичної самостійності України часто не знаходили належного сприйняття серед багатьох діячів культури.

Під впливом соціалістичних течій, драгоманівського федералізму та українофільського культурництва в Революційній українській партії відбулися ідейні розмежування, що призвели до переорієнтації більшості її членів і створення у 1905 р. Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Паралельно відбувався процес консолідації українських ліберальних сил, унаслідок чого Українська демократична партія (УДП) та Українська радикальна партія (УРП) об’єдналися в Українську радикально-демократичну партію (УРДП), яка згодом стала основою позапартійного Товариства українських поступовців (ТУП). Останнє існувало до початку революційних подій 1917 р. Обидві зазначені політичні сили відмовилися від гасла М. Міхновського щодо повної самостійності України [91, с.163].

Водночас невелика група його прихильників, що відокремилася від РУП у 1902 р., заснувала Українську народну партію, яка мала виразно націоналістичну спрямованість. Для цієї організації М. Міхновський розробив «Десять заповідей», опублікованих у Львові 1903 р., у яких чітко артикулювалася ідея створення самостійної Української демократичної республіки.

У 1905 р. у Львові М. Міхновський оприлюднив проєкт української конституції, ключовим принципом якої була державна самостійність України як соборної держави та суверенітет українського народу. Його діяльність справила значний вплив на духовну культуру та національно-визвольний рух українства, спрямований на здобуття державної незалежності [139, с.26].

Значення М. Міхновського полягає не лише у формулюванні засад української націоналістичної ідеології, а й у практичній політичній діяльності, спрямованій на організаційне оформлення національного руху. У цьому контексті він постає як один із попередників організованого українського націоналізму, а його ідеї стали джерелом натхнення для наступних поколінь борців за незалежність України.

Отже, упродовж третього, політичного етапу національно-культурного відродження в Галичині, який тривав до завершення Першої світової війни, сформувалася мережа українських політичних організацій, освітніх і культурних інституцій, театрів та наукових центрів, що сприяли поширенню національної свідомості серед різних верств населення, а не лише інтелігенції та студентства.

На цьому етапі український національно-культурний рух вийшов за межі інтелігентського середовища й охопив ширші народні маси. Його розвиток тривав до Першої світової війни, яка відкрила нову історичну добу – період національно-визвольної боротьби за незалежну Українську державу. Саме в цей час відбулося становлення політичних партій, які очолили національне відродження та сформулювали у своїх програмах кінцеву мету визвольного руху – створення незалежної Української держави.

Підсумовуючи процес національно-культурного відродження в Україні кінця XVIII – початку XX ст., слід зазначити, що, попри певні суперечності та непослідовність окремих тенденцій, український національний рух суттєво стимулював соціально-економічний, політичний, культурний і науковий розвиток суспільства, а також сприяв зростанню громадянської свідомості широких верств населення. Демократична інтелігенція того часу відіграла

роль провідника прогресивних змін, а національно-культурне відродження заклало підвалини для подальшого відновлення української державності.

РОЗДІЛ 3. ЕТАПИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3.1. Особливості висвітлення теми в шкільному курсі історії

Вивчення Українського національного відродження (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) у сучасній середній школі орієнтоване на формування національної ідентичності та усвідомлення історичних витоків української державності. Йдеться про процес становлення нації в умовах бездержавності, коли імперські режими намагалися редукувати українців до «малоросійського етносу», однак українське суспільство поступово утверджувало власну мову, культуру та історичну традицію.

Період Українського національного відродження достатньо ґрунтовно представлений у шкільних підручниках з історії України для 9 класу. Зокрема, академічний етап трактується як початковий науково-дослідницький період (кінець XVIII – 1840-ві рр.), що характеризується збиранням і систематизацією культурної спадщини, розвитком фольклористики, історичних студій та формуванням літературної української мови. У підручнику «Історія України» (Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2022) цей процес розглядається в межах розділу «Довге XIX століття», де подано періодизацію та ключові акценти вивчення [16, с. 5–6]. Початок відродження пов’язується з діяльністю Новгород-Сіверського гуртка та творчістю І. Котляревського. Наголошується, що формування національної свідомості відбувалося через культуру, мову та літературу в умовах імперських заборон Російської імперії.

У підручнику Г. М. Хлібовської (2025) у § 4 «Початок українського національного відродження» акцент зроблено на тяглості козацької традиції, яка сприяла формуванню автономістських ідей, зокрема у працях В. Капніста [147, с. 27–29]. У виданні О. К. Струкевич (2017) у розділі «Віхи національного відродження» детально окреслено етапи цього процесу [125, с. 18–19]. Підручник В. С. Власової (2022) підкреслює значення «Енеїди» І. Котляревського як символічного початку нової української літератури [13,

с. 27–29]. У праці Ф. Г. Турченка та В. М. Морока (2017) акцентовано роль козацької старшини та трансформацію суспільної свідомості на межі XVIII–XIX ст. [138, с. 16–18]. Таким чином, початковий етап відродження у шкільних підручниках пов’язується з розвитком історичної пам’яті, мови та фольклору, а ключовими постатями виступають Іван Котляревський і Василь Капніст, із географічною концентрацією процесів на Лівобережжі та Слобожанщині.

У чинних підручниках для 9 класу культурницький (українофільський) етап зазвичай охоплює період 1840-х – 1880-х років і розглядається в контексті суспільно-політичного руху другої половини XIX ст. Основна увага приділяється переходу від збирання фольклору до активної просвітницької діяльності. Ключовими явищами цього етапу є Кирило-Мефодіївське товариство (1845–1847), яке інтерпретується як початок переходу від культурницьких до політичних форм діяльності; у цьому контексті підкреслюється роль Т. Шевченка, М. Костомарова та П. Куліша. Важливе місце посідає діяльність громад 1860–1880-х років, пов’язана з іменами В. Антоновича та рухом хлопоманів, які поширювали українофільські ідеї, сприяли відкриттю недільних шкіл та виданню літератури.

Окремо висвітлюється політика імперської влади щодо української мови, зокрема Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), які суттєво обмежували розвиток української культури. Водночас підкреслюється роль періодичних видань «Основа» та «Киевская старина» як важливих центрів інтелектуального життя. У всіх підручниках провідними діячами культурницького етапу визначено Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, В. Антоновича та М. Драгоманова. Загалом цей період інтерпретується як етап «малих справ», у межах якого культурницька діяльність підготувала підґрунтя для подальшої політизації національного руху.

Політичний етап українського національного відродження (кінець XIX — початок XX ст.) у шкільних підручниках характеризується переходом від культурно-просвітницької діяльності до організованої політичної боротьби, включно зі створенням політичних партій та формуванням програм автономістського й самостійницького спрямування. У розділах, присвячених українському національному руху кінця XIX – початку XX ст., розглядається діяльність перших політичних партій (РУП, УНП), ідейна спадщина М. Міхновського та І. Франка, а також процес політизації національного руху.

Етапи національного відродження (фольклорно-етнографічний, культурницький і політичний) у низці підручників аналізуються в контексті загальноєвропейських модернізаційних процесів [138, с. 236–248]. Політична фаза визначається як завершальний етап відродження, що включає діяльність «Братства тарасівців» та поступовий перехід до ідей самостійності [125, с. 180–210]. У підручнику О. І. Пометун та співавт. політичний етап розглядається через призму формування автономістських і самостійницьких концепцій [101, с. 15–45].

Узагальнюючи, політичний період у всіх підручниках трактується як перехід від культурницьких ініціатив до боротьби за політичні права, державність і незалежність, що супроводжувалося створенням українських політичних партій та активним впливом загальноєвропейських революційних процесів.

За оцінками вчителів-практиків і методистів, одним із найбільш методично вдалих підручників є «Історія України» В. С. Власової [13]. У ньому запропоновано чітку періодизацію відповідно до концепції М. Гроха (фольклорно-етнографічний, культурницький та політичний етапи), що сприяє формуванню системного розуміння процесу націєтворення. Особливу увагу приділено персоналіям (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, М. Міхновський), а також роботі з уривками першоджерел

(«Самостійна Україна», статут «Братства тарасівців»), що дозволяє простежити еволюцію від культурного руху до політичної програми.

Методично інноваційним є підручник О. І. Пометун [101], який орієнтований на розвиток критичного мислення та активну навчальну діяльність учнів. На відміну від традиційних наративних моделей, він передбачає роботу з історичними джерелами, візуальними матеріалами та запитаннями аналітичного характеру. Хоча матеріал подано у спрощеній формі, що полегшує засвоєння, окремі фахівці відзначають певну обмеженість глибини викладу порівняно з академічнішими виданнями.

Більш фундаментальним за змістом, але складнішим для сприйняття, вважається підручник Ф. Турченка [138], який приділяє значну увагу соціально-економічним передумовам формування національного руху.

Отже, вивчення теми Українського національного відродження у шкільних підручниках спрямоване на формування історичної свідомості та національної ідентичності. У цьому контексті доцільним є врахування сучасних методичних підходів, зокрема: зміна акцентів від «жертви» до «активного творця історії», де імперські обмеження розглядаються як виклики, що стимулювали розвиток національного руху; персоніфікація історії та візуалізація діячів, що сприяє «олюдненню» історичних постатей і кращому емоційному залученню учнів; орієнтація на європейський контекст, що дозволяє розглядати українське відродження як складову загальноєвропейських процесів націєтворення XIX ст.

Таким чином, аналіз шкільних підручників з історії України засвідчує, що Українське національне відродження послідовно подається як багатоступеневий процес формування модерної української нації, який охоплює фольклорно-етнографічний, культурницький і політичний етапи. У більшості навчальних видань простежується спільна логіка викладу: від збирання культурної спадщини та становлення літературної мови – до організації просвітницької діяльності, а згодом до формування політичних програм і партій.

Сучасні підручники не лише інформують про події Українського національного відродження, але й виконують важливу виховну функцію, спрямовану на формування національної ідентичності та історичної свідомості учнів. Водночас перспективним є подальше вдосконалення викладу теми через посилення європейського контексту, проблемного навчання та візуалізації історичного матеріалу, що сприятиме глибшому розумінню процесів націєтворення.

ВИСНОВКИ

У сучасній історіографії інтерпретації українського національно-культурного відродження сформувалися чотири основні підходи: народницький, державницький, марксистський та діаспорний. Народницька традиція розглядає цей процес насамперед як розвиток нації та її духовно-культурного потенціалу. Державницький підхід акцентує увагу на становленні та відновленні української державності як ключовому результаті національного руху. Марксистська інтерпретація, зосереджуючись на соціально-економічних детермінантах, трактує національне відродження переважно як похідне від класових суперечностей і революційних трансформацій. Натомість діаспорна історіографія розглядає український рух у контексті загальноєвропейських процесів формування модерних націй і держав.

Українське національно-культурне відродження постає як складний історичний процес формування та розвитку культурного, освітнього й суспільно-політичного життя на українських землях у кінці XVIII – на початку XX ст. Його виникнення, передусім у Наддніпрянській Україні, було зумовлене як загальноєвропейськими тенденціями культурної модернізації, так і необхідністю протидії імперській політиці Російського самодержавства. Соціально-економічні труднощі, культурна асиміляція та політичний тиск стали чинниками формування своєрідної «реакції самозбереження», що проявилася у зростанні національної свідомості та активізації різних форм українського руху.

Національне відродження є характерним явищем для бездержавних етнічних спільнот, які прагнули збереження та відновлення власної ідентичності. Із кінця XVIII – початку XIX ст. подібні процеси охопили більшість слов’янських народів, а їхньою основною метою стало формування національної консолідації та прагнення до політичного самовизначення, зокрема у формі відновлення або створення державності.

В історіографії українського національного руху прийнято виокремлювати три основні етапи його розвитку. Перший, академічний етап (кінець XVIII – 40-ві рр. XIX ст.), характеризувався збиранням історичних джерел, фольклору та пам'яток минулого, що здійснювалося представниками інтелігенції з метою збереження національної ідентичності. Другий, українофільський або культурницький етап (40-ві рр. XIX – кінець XIX ст.), позначився активним розвитком української мови, літератури та культури. Третій, політичний етап (кінець XIX – початок XX ст.), був пов'язаний із формуванням політичних організацій і партій, які висували національні вимоги, включно з ідеєю державної незалежності.

Процес національного відродження спирався на історичні здобутки українського народу, зокрема традиції державності, а також багатий культурний і духовний потенціал. Важливу роль у його розвитку відіграло українське село як осередок збереження мови, звичаїв і традицій. У Наддніпрянській Україні початкові умови для національного пробудження були відносно сприятливішими завдяки збереженню елементів автономного устрою, козацької спадщини та соціальних позицій частини колишньої козацької старшини, яка інтегрувалася до дворянського стану.

Українське національне відродження мало визначальне значення для формування національної свідомості, розвитку культури та збереження історичної спадщини українського народу. Воно сприяло політизації суспільства та актуалізувало усвідомлення політичної боротьби як важливого засобу розв'язання національного питання. Водночас інтегрованість українського національного руху в загальноєвропейські історичні процеси засвідчує його органічний зв'язок із суспільно-політичними тенденціями Європи, що дозволяє розглядати його як складову загальноєвропейського історичного розвитку.

Вивчення цього періоду в системі шкільної освіти є важливим чинником формування національної ідентичності учнівської молоді та осмислення витоків української державності. У сучасній методиці

викладання історії акцент переноситься на формування активної позиції учнів, персоналізацію історичних постатей та інтеграцію європейського контексту, що сприяє глибшому розумінню українського національного руху як частини загальноєвропейських процесів і підсилює усвідомлення його значення для сучасної ідентичності України. Зокрема, у викладанні теми формуються акценти на переосмислення ролі українців: від пасивних жертв до активних творців історії та візуалізацію та «олюднення» постатей національного відродження. Важливим і актуальним є акцент на європейський контекст розвитку цього періоду. Необхідно підкреслити зв'язок українського відродження зі спільними європейськими процесами і його сприйняття як складової «Весни народів», що має чіткий європейський контекст. Аналіз цього історичного етапу наочно показує, що прагнення України до Європейського Союзу не є новим напрямом, а радше поверненням до спільноти європейських народів.

Отже, значення українського національного відродження полягає у зростанні національної свідомості, розвитку культури, збереженні історичної спадщини та поступовій політизації суспільного життя. Водночас воно засвідчило тісний зв'язок українського руху із загальноєвропейськими історичними процесами, що дозволяє розглядати його як невід'ємну складову європейської історії. У сучасних умовах вивчення цієї проблематики в закладах загальної середньої освіти набуває особливої актуальності, оскільки сприяє формуванню національної ідентичності та історичної свідомості молодого покоління, демонструючи здатність українського суспільства до самозбереження та культурного самоствердження в умовах імперського військового втручання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрусяк М. Г. Етапи в розвитку української нації. Прага: Пробоєм, 1941. 15 с.

2. Андрусяк М. Г. Генеза й характер галицького русофільства XIX-XX ст. Прага, 1941. 19 с.

3. Андрусяк Т. Г. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів, 1998. 189 с.

4. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1990. 256 с.

5. Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. Харків: “Золоті сторінки”, 1999. Т.1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. 600 с.

6. Бегей І. І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. Київ, 2001. 256 с.

7. Бегей І. І. Політичні інститути суспільства в теоретичній спадщині Юліана Бачинського. Львів, 1999. 67 с.

8. Бегей І. І. Юліан Бачинський: з життєпису, політичної та наукової діяльності. Львів, 1998. 51 с.

9. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. Ред. Ю. Луцького. Нью-Йорк – Торонто, 1984. 326 с.

10. Винар Л-Р. І. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський. Б.м., 1986. 120 с.

11. Винниченко В. К. Відродження нації. В 3-х тт. Київ, 1990. Т.І. 348 с.; Т. ІІ. 328 с.; Т.ІІІ. 542 с.

12. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. Київ, 1991. 128 с.

13. Власов В. С. Історія України : підруч. для 9 класу закл. заг. серед. освіти / В.С. Власов, О.Є. Панарін, Ю.А. Топольницька. Київ : Літера ЛТД, 2022. 258 с.

14. Возняк М. С. Кирило-Мефодіївське товариство. Львів, 1921. 238 с.

15. Гелей С. Д. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. Львів, 1996. 122 с.

16. Гісем О. В. Історія України : підруч. для 9 класу закл. заг. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. 2-ге вид., переробл. Харків : Ранок, 2022. 224 с.

17. Голобуцький О. П. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття: Дослідження. Київ, 1996. 124 с.

18. Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX-початку XX століття: Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. Харків, 1997. 422 с.

19. Грабович Г. Ю. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. Київ, 1998. 206 с.

20. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення. Київ, 1995. 607 с.

21. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ, 2000. 360 с.

22. Грицак Я. Й. Українська історіографія. 1991-2001: Десятиліття змін // Україна Модерна / Відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. Київ; Львів: Критика, 2005. Ч. 9. 43-68.

23. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ: Наукова думка, 1992. 543 с.

24. Грушевский М. С. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. СПб., 1907. 294 с.

25. Грушевський М. С. На порозі нової України: Гадки і мрії. Київ, 1991. 128 с.

26. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. 240 с.

27. Дмитриченко В. С. Соціалістична думка на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. Київ, 1977. 24 с.

28. Добржанський О. В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX-початку XX ст. Чернівці, 1999. 574 с.

29. Довбищенко Я. Є. Михайло Драгоманів. Його життя, наукова, політична та громадська діяльність // Пам’ять Михайла Драгоманова. Харків, 1920. С. 5-44.

30. Довгич В. А. Українська ідея в політичній теорії М.Драгоманова. Київ, 1991. 55 с.

31. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів, 1991. 576 с.

32. Дорошенко Д. І. Мої спогади про давнє минуле. 1901-1904. Б.М., 1949. 130 с.

33. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867-1877) // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. Київ, 1970. Т.1. С. 151-228.

34. Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. Київ, 1970. Т.1. С. 39-68.

35. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. Київ, 1970. Т.1. С. 428-482.

36. Драгоманов М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. Київ, 1970. Т. 1. С. 80-220.

37. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. Вибране. Київ, 1991. С. 461-558.

38. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм. Вибране. Київ, 1991. С. 327-429.

39. Єкельчик С. О. Український національний рух (замість післямови) // Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1994. С. 159-167.

40. Єршов А. До питання про час написання "Истории Русов", а почасти й про автора її // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. Т.1. Київ, 1928. С. 286-291.

41. Єфремов С. О. Історія українського письменства / Худож. оформл. В.М. Штогрина. Київ, 1995. 688 с.

42. Жулинський М. Г. Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людини. Луцьк, 1999. 103 с.

43. Зайончковский П. А. Кирило-Мефодиевское общество (1846-1847). Москва, 1959. 172 с.

44. Злупко С. М. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер. Лівів, 1990. 192 с.

45. Іванова Л. Г. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. Київ, 1999. 126 с.

46. Іванова Л. Г. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. Київ, 2000. 349 с.

47. Іванченко Р. П. Історія без міфів. Бесіди з історії української державності. Київ, 1996. 336 с.

48. Іванченко Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX в.). Київ, 1971. 221 с.

49. Історія української культури / І. Крип’якевич [та ін.] ; заг. ред. І. Крип’якевич. Львів : Видання Івана Тиктора, 1937. 718 с.

50. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с.

51. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. 560 с.

52. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX-початок XX століття). Київ, 1998. 351 с.

53. Катренко А. М., Беззуб Ю. В. Український національний рух XIX століття (По сторінках праць М. Драгоманова): Навч. Посібник. Київ, 1997. 51 с.

54. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. Київ, 1990. Т.1. 544 с., Т.2. 694 с.; Т.3. 435 с.

55. Книш З. Історія української політичної думки до кінця XVIII ст.: Популярний нарис. Париж-Вінніпег, 1952. 205 с.

56. Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадянсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. Київ, 1973. 167 с.

57. Коган Ю. Л. Просветитель XVIII века Я. П. Козельский. Москва, 1958. 188 с.

58. Козельський Я. П. Передмова до перекладу "Історії датської" Л. Голберга // Пам’ятки суспільної думки України (XVIII – першої половини XIX ст.): Хрестоматія. Дніпропетровськ, 1995. С. 181-185.

59. Колесник В. Ф., Рафальський О. О. Український рух в Австро-Угорщині (кінець XIX-початок XX ст.). Київ, 1998. 36 с.

60. Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900-1907. Київ, 1998. 226 с.

61. Колесник І. І. В. Г. Сарбей: портрет історика в інтер'єрі XIX ст. / І.І. Колесник // Сарбеївські читання: тези виступів всеукраїнського «круглого столу» / Інститут історії України НАН України. Київ: Інститут історії НАН України, 2003. С. 14-18.

62. Корнійчук Л. Я. Життя і діяльність С. А. Подолинського // Подолинський С. Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. Київ, 2000. С. 3-42.

63. Костомаров Н. И. Две русских народности // Обраб. текста и ред. А. П. Ковалевой; Авт. предислов. В. А. Дорошенко. Київ-Харків, 1991. 72 с.

64. Коцур А. П. Українська державність: історія та сучасність. Чернівці, 2000. 352 с.

65. Кравців Б. Суспільно-політичні погляди Івана Франка й радянське франкознавство // Іван Франко: про соціялізм і марксизм. Нью-Йорк, 1966. С. 3-28.

66. Кравченко В. В. "Історія Русів": час збирати каміння / Культура України. Збірник статей. Вип. 3. Харків, 1996. С. 21-43.

67. Кравченко В. В. Поема вольного народу. "Історія Русів" та її місце в українській історіографії. Харків, 1996. 117 с.

68. Кравченко В. В. Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії // Український гуманітарний огляд. Київ: Критика, 2004. Вип. 10. С. 115-154.

69. Крипякевич І. П. Історія України. Львів 1990. 511 с.

70. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці, 2000. 487 с.

71. Кузик П. Слов'янофільство: двобій націоналістичної та шовіністичної ідеологій (український, російський і польський досвід) // Визвольний шлях. 2000, кн. 6 (627). С. 19-29.

72. Куліш П. О. Хутірська філософія і віддалена від світу поезія // Хроніка-2000. 1993. №5(7). С. 70-80.

73. Куліш П. О. Зазивний лист до української інтелігенції. Твори в двох томах. Т.1. Київ, 1994. С. 400-412.

74. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки: Курс лекцій. Київ, 1994. 368 с.

75. Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). Київ, 2001. 585 с.

76. Левицький К. А. Історія політичної думки галицьких українців: 1848-1918: В 2 ч. Львів, 1926-1927. Ч.1. 1-432; Ч.2. С. 433-746.

77. Лисяк-Рудницький І. П. Драгоманов як політичний теоретик. Історичні есе. В 2 т. Т.1. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ, 1994. С. 299-347.

78. Лисяк-Рудницький І. П. Каразин і печатки українського національного відродження. Історичні есе. В 2 т. Т.1. Київ, 1994. С. 203-220.

79. Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе. В 2 т. Т. 2. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дещиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої. Київ: Основи, 1994. 573 с.

80. Лісовий В. Драгоманов і Донцов // Філософська і соціологічна думка. 1991. № 9. 83-102.

81. Лозинський М. Іван Франко. Відень, 1917. 52 с.

82. Лотоцький О. Г. Державницький світогляд Т. Шевченка. // Повн. зібр. тв. Тараса Шевченка. Т. III. Чикаго, 1959. С. 347-369.

83. Луців Л. Іван Франко – борець за національну і соціальну справедливість. Нью-Йорк. 1968. 653 с.

84. Магочій П.-Р. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УІЖ. 1991. № 3. С. 97-107.

85. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. Ужгород, 2012. 794 с.

86. Магочій П.-Р. Історія України. Київ: Критика, 2007. 640 с.

87. Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чупріна. Львів : Світ, 1995. 248 с.

88. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Листування І.Франка і М.Драгоманова. Київ, 1928. 508 с.

89. Меша В. Г. Українське національне відродження 1905–1914 років : історіографія проблеми. Київ : [Б. в.], 2004. 157 с.

90. Міхновський М. І. Самостійна Україна. Програма Революційної Української партії із 1900 року. Вступ В. Шаяна. Лондон, 1967. 32 с.

91. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ, 1998. 278 с.

92. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш і "Руська трійця". До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції XIX століття. Львів, 1994. 28 с.

93. Нахлік Є. К. Проблеми української державності і засобів боротьби за національне самоутвердження українського народу в політико-історичній спадщині Пантелеймона Куліша // Пулюй – Куліш. Подвижники Нації / За заг. Ред. проф. Василя Шендеровського. Київ, 1997. С. 66-87.

94. Павелко О. П. З історії суспільно-політичної і філософської думки на Україні. Київ, 1972. 124 с.

95. Пам’ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / А.Г.Болербух та ін. Дніпропетровськ, 1995. 488 с.

96. Панафідін І. Концепт «українське національне відродження» у дослідженнях вітчизняних істориків 90-х рр. XX ст. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. 2017. Вип. 2. С. 9–17.

97. Пашук А. І. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. Подолинського. Львів, 1965. 219 с.

98. Пінчук Ю. А. М.І. Костомаров. Київ, 1992. 232 с.

99. Подолинський С. Вибрані твори / Упоряд.: Л.Я.Корнійчук. Київ, 2000. 328 с.

100. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. Т.1. Київ, 1992. 640 с.; Т. 2. Київ, 1992. 608 с.

101. Пометун О. І. Історія України : підр. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, І. І. Смагін. Київ : «Оріон», 2017. 288 с.

102. Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX-XX століть: концепції, ідеї, реалії. Київ, 1999. 387 с.

103. Русова С. Мої спомини. Львів, 1937. 206 с.

104. Сарбей В. Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття // УІЖ. 1996. № 2. С. 35-46.

105. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII - початок XX ст.) // УІЖ. 1993. № 7-8. С. 3-16.

106. Сарбей В. Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ, 1997. Вип. 1. С. 357-361.

107. Сарбей В. Г. Місце і роль Києва в українському національному відродженні XIX – початку XX ст. // Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 28 лют. 1996 р.). Київ, 1996. С. 57-66.

108. Сарбей В. Г. Місце і роль Харківського університету у започаткуванні процесу українського національного відродження XIX – поч. XX ст. (причинки до історії та історіографії проблеми) // Категоріальний апарат історичної науки. Харківський історіограф. збірник. Харків, 1998. Вип. 4. С. 70-80.

109. Сарбей В. Г. Національне відродження України // Україна крізь віки. Т.9. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.

110. Сарбей В. Г. Національний рух на Україні в системі загально-визвольної боротьби // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму. Київ-Запоріжжя, 1991. 118 с.

111. Сарбей В. Г. Петербург у контексті історії українського національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. // Історія України. 1998. № 37. С. 2-16.

112. Сарбей В. Г. Південь України на початку українського національного відродження XIX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ: Рідний край, 1999. Вип. 7. С. 59-64.

113. Сарбей В. Г. Розвиток української національної самосвідомості. // Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1994. С. 30-43.

114. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 1991. № 5. С. 3-16.

115. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація української нації в другій половині XIX ст. // Історія України. Від найдавніших часів до кінця XIX ст.: Курс лекцій. Навч. посіб. для студ. вузів. Кн. 1. Київ: Либідь, 1991. С. 561-571.

116. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація української нації в період утвердження і розвитку капіталізму. Київ: Наук. думка, 1989. 121 с.

117. Семергей Н. В. Українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: дискурс новітньої історіографії. Монографія. Полтава:ТОВ «АСМІ». 2020. 440 с.

118. Світенко С. І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелозн-ва та історії. Дніпропетровськ, 1999. 240 с.

119. Світленко С. І. Українська історична свідомість у контексті етнонаціонального поступу // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип. XX. С. 443-449.

120. Сергієнко Г. Я. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. Київ, 1983. 206 с.

121. Сергієнко Г. Я. Декабристи і Шевченко. Київ, 1983. 188 с.

122. Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826-1850. Київ, 1971. 300 с.

123. Ситник О. І. Консерватизм: Генеза ідей. Луцьк, 2000. 64 с.

124. Сімович В. Іван Франко. Його життя і діяльність. Мюнхен, 1966. 111с.

125. Струкевич О. К. Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Грамота, 2017. 240 с.

126. Скакун О. Ф. Политическая й правовая мысль на Украине (1861–1917). Харьков, 1987. 159 с.

127. Скакун О. Ф. Прогресивна політико-правова думка на Україні (IX ст. – 1917 р.). Київ, 1990. 101 с.

128. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Харків: ДВУ, 1927. Т.2. 298 с.

129. Сокуренко В. Г. Демократические учення о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. Львов, 1966. 265 с.

130. Солдатенко В. Ф., Крижанівський В.П., Левенець Ю.А. Витоки української ідеї / Українська ідея. Історичний нарис. Київ, 1995. 17-32.

131. Сохань С. Б. Д. Грінченко – М. П. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. 5-17.

132. Субтельний О. Україна: історія. Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. 2-е вид. Київ, 1992. 512 с.

133. Сумцов М. Ф. Слобожани. Історично-етнографічна розвідка. Харків: Вид-во “Союз”, 1918. 240с.

134. Суспільно-політичні погляди Івана Франка в світлі його творів та листування. Харків, 1932. 200 с.

135. Сухий О. М. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). Львів, 1998. 131 с.

136. Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. Київ, 1996. 130 с.

137. Томенко М. В. "Щирий малоросіянин" – видатний вчений (Михайло Максимович) / Українська ідея. Перші речники. Київ, 1994. 80-97.

138. Турченко Ф. Г. Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. Київ : Генеза, 2017. 384 с.

139. Українська ідея. Історичний нарис. Солдатенко В. Ф., Крижанівський В. П., Левенець Ю. А. та ін. Київ, 1995. 131 с.

140. Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. Київ, 2000. 464 с.

141. Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. Київ, 1991. 362 с.

142. Франко І. Я. "Громада" і "задруга" серед українського народу в Галичині і на Буковині. Зібр. тв.: У 50 т. Київ, 1984. Т.44, кн. 1. С. 487-495.

143. Франко І. Я. Ukraina irredenta // Вивід прав України. Нью-Йорк, 1964. С. 115-138.

144. Франко І. Я. До історії соціалістичного руху // Іван Франко: про соціалізм і марксизм. Нью-Йорк, 1966. С. 121-151.

145. Франко І. Я. Тарас Шевченко // Літературно-критичні статті. Київ, 1950. С. 431-437.

146. Хоткевич Г. Спогади, статті, світлини. Київ, 1994. 168 с.

147. Хлібовська Г. М. Історія України : Підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. / Г. М. Хлібовська, М. Є. Крижановська, О. В. Наумчук, І. І. Олевська. Тернопіль: Астон, 2025. 272 с.

148. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк, 1955. 504 с.

149. Шаповал М. Михайло Драгоманов, як ідеолог Нової України // Драгоманов М.П. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. Прага-Нью-Йорк, 1937. С. 31-55.

150. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Пер. з англ. Г. Касьянов. Київ: Основи, 1998. 479 с.